

6. Hryshchuk Yu. V. Pidtrymka obdarovanoi uchnivskoi molodi: normatyvno-pravovy i ta sotsialno-pedahohichni aspekty, osvitolohichni dyskurs [Tekst] / Yu. V. Hryshchuk. – 2014. – № 1 (5). – S. 46–47.
7. Zakon Ukrainy «Pro derzhavnu pidtrymku obdarovanoi molodi» vid 8 liutoho 2001 roku. – [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: zakon.rada.gov.ua/.
8. Proekt Zakonu Ukrainy «Pro osnovni zasady derzhavnoi pidtrymky obdarovanykh ditei ta molodi Ukrainy» vid 1 sichnia 2005 roku. – [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: <http://search.ligazakon.ua/>.
9. Monitorynhove doslidzhennia «Stan pozashkilnoi osvity ta pozaklasnoi roboty v zahalnoosvitnikh navchalnykh zakladakh» (I etap), shcho vykonane Instytutom innovatsiinykh tekhnolohii i zmistu osvity MON Ukrainy vidpovidno do nakazu Ministerstva osvity i nauky Ukrainy № 620 vid 28.05.2013. – [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: // <http://iitzo.gov.ua/rezultaty-monitorynhovyh-doslidzen/>.

УДК 378.1 (477) : 371.83

*Катерина Трибулькевич,
м. Київ*

РОЗВИТОК УКРАЇНСЬКОГО СТУДЕНТСЬКОГО САМОВРЯДУВАННЯ У 1917–1919 РР. ЯК УМОВА СТАНОВЛЕННЯ СУЧАСНОЇ СТУДЕНТСЬКОЇ ДЕМОКРАТІЇ

В статті здійснено аналіз розвитку феномена студентського самоуправління на території українського державства в постреволюційний період. В статті розглянуто участь студентів в політичній житті країни; вплив на проявлення студентської активності Української партії соціалістів-революціонерів, Української соціал-демократическої робочої партії; участь студентів в національних міліцейсько-військових отрядах, союзах і об'єднаннях молоді. Також здійснено аналіз прав і свобод студентів в вищійшій школі через участь в управлінні навчально-виховним процесом.

Ключевые слова: студентське самоуправління, вища школа, Українська революція, союзи і об'єднання молоді, студентська молодіжна активність.

The article analyzes the phenomenon of student government in the territory of the Ukrainian state in post-revolutionary period. Participation of students in political life; effect on the expression of student activism Ukrainian Socialist Revolutionary Party, Ukrainian Social-Democratic Labour Party; student participation in national and military detachments of police unions and associations and youth. As well as the analysis of the rights and freedoms of students in higher education through participation in the management of the educational process.

Key words: student government, higher education institution, the Ukrainian revolution, unions and associations of youth, student youth activity.

Питання студентського самоврядування набувають більшого звучання з актуалізацією суспільних потреб в утвердженні цінностей демократії та гуманізму. На сучасному етапі здійснюються спроби запозичувати досвід успішних західних країн у формуванні громадянського суспільства молодих українців, проте без урахування досвіду минулих поколінь у побудові власної системи демократичних цінностей, сформувати життєдіяльну українську демократію вважається нереальним.

Метою статті є здійснення аналізу становлення студентського самоврядування періоду 1917–1919 рр., часу буремних подій зміни політичних орієнтацій українців та вияву їхньої громадської активності, що ідеологічно перегукується з сучасним періодом пошуку демократичних цінностей вітчизняним суспільством.

Період 1917–1919 рр. охоплено подіями Української національно-демократичної революції. У визначений проміжок часу на території України існувало декілька національно-державних утворень: Українська Народна Республіка, Українська держава, Західно-українська Народна Республіка. За словами О. Субтельного «у новітній історії Європи жодна країна не пережила такої всеохоплюючої анархії, запеклої громадянської боротьби, остаточного розвалу влади, яких у цей період зазнала Україна. Шість різних армій діяли на її території: українська, більшовицька, біла, Антанти, польська та анархістська. Менше ніж за рік Київ п'ять разів переходив із рук у руки. Численні фронти розділяли одне від одного міста й цілі регіони. Майже цілком порушився зв'язок із зовнішнім світом» [1]. Поразка ідеї за незалежність та встановлення радянської влади не знизили потребу національного самовизначення. Ці події поклали початок відродження державності та формування сучасної політичної нації українців.

У 1917 р. відбулася лютнева революція в Росії. Її наслідком стало повалення самодержавства та декларування влади народу. Революційні події та Перша світова війна спричинили посилення національного руху, що переріс у революцію. В Україні формуються дві течії: масовий народний рух за незалежність і рух за автономію України у складі оновленої Російської держави (товариство українських поступовців – ТУП). У березні 1917 р. обидва рухи об'єднуються у Центральну Раду.

У вищих навчальних закладах революційні події сприйняли як переворот та почали закликати керівництво спокійно працювати. Проте зі зміною суспільних формацій, змін зазнає вища освіта і студенти. Маючи природний потяг до вияву активності, студенти брали участь у громадських рухах та організаціях.

Представники студентського самоврядування брали участь у забезпеченні громадського порядку в містах, виконуючи обов'язки міліціонерів, яких у 1917 р., після розпуску поліції, було вкрай мало, що підтверджують протоколи засідань рад вищих навчальних закладів.

За свідченням істориків радянського періоду до жовтневого перевороту «університетське життя (наукове, навчальне, громадське) підлягало дріб'язковій опіці та регламентації з боку Міністерства освіти та попечителів шкільних округів» [3], хоча у 1905–1907 рр. вищим навчальним закладам надавалась певна автономія. Це знаходило вияв у скасуванні інспекції над студентами та певних обмежень щодо прийому. Окрім того, «центральні студентські органи представляли студентство у відносинах з професорсько-викладацьким складом та адміністрацією вишів, відали академічним життям студентів, піклувались про поліпшення їх матеріально-побутових умов» [2].

Отже, студентство намагалося виявити громадську позицію та брати участь у керуванні вищим навчальним закладом як до жовтневого перевороту, так і після нього. Інша річ, що революційні події в країні стимулювали студентів до вияву власної активності та зумовлювали зростання ролі самоврядних організацій у вищих навчальних закладах.

Вивчення архівних джерел засвідчило, що у 1917 р. відбулися наступні зрушення у розширенні повноважень органів студентського самоврядування: студенти (з представництвом від кожної групи) стали захищати інтереси на педагогічних радах вищих навчальних закладів, при цьому маючи право вирішального голосу; студенти брали участь у питаннях присудження стипендій та матеріальних виплат; забезпечували порядок під час проведення навчальних занять та на перервах. Так, у протоколі № 15 засідання педагогічної ради Миколаївського учительського інституту (м. Миколаїв Херсонського повіту Херсонської губернії) від 02.10.1917 р. знаходимо: «привлечение воспитанников к участию в рассмотрении вопросов стипендий и пособий является также весьма желательным. Мера эта уже осуществляется с настоящего учебного года». У цьому протоколі знаходимо також пропозицію запрошувати по одному представнику від академічної групи на засідання педагогічної ради з правом вирішального голосу. Також у ньому було

визначено необхідність заздалегідь ознайомити студентів із проектами постанов загальних зборів з метою врахування їхньої думки під час прийняття важливих рішень.

Однак присутність студентів на педагогічних радах вищих навчальних закладів вносила певний дисбаланс у діяльність. Звичним до інтелігентного формалізованого спілкування професорам і науково-педагогічним працівникам не завжди було комфортно співпрацювати із пролетарським студентством, що не добирало слів для висловлення власної думки. У документах 1917 р. знаходимо рекомендації членів педагогічної ради щодо потреби «обратить внимание воспитанников на необходимость не облекать резолюции, выносимые на общих собраниях и предположения к представлению в Педагогический Совет, в резкие и некорректные формы выражения». Рада ухвалила це рішення з метою неприпущення у майбутньому «неприемлемых для совета выражений». Проте авторитет викладачів, непорушний за часів царату, зазнав нищівного удару, адже влада оголосила війну реакційно налаштованій професурі старих часів. І виявлення незгідних з новою парадигмою вищої освіти та червоною ідеологією стало одним з пріоритетних завдань держави. Тому до науково-педагогічних працівників вищої школи ставлення було, як до потенційного прихильника старого режиму.

Приклади некоректної поведінки з вчителями знаходимо у протоколах засідань педагогічних рад. У протоколі № 19 від 09.12.1917 Миколаївського учительського інституту зазначається, що учень Григорін Павло припустив образливі для вчителя французької мови зауваження, вибачитися відмовився та начальний заклад відвідувати перестав. Остання обставина здивувала присутнього на раді батька студента, адже він давав гроші на навчання і щоденно виряджав сина вчитися.

Потрібно зауважити, що доступ до вищої освіти студентів із нижчих верств населення зумовив нерозуміння концепції вищої освіти не лише студентами, але їхніми батьками. У документах із діловодства 1919 р. знаходимо прохання матері студента: «Покорнейше прошу освободить сына от предмета французского языка, который ему совершенно не удается освоить, и поэтому не может принести ему какую-либо существенную пользу, а только лишь отнимает время, в ущерб других предметов». Прохання матері було відхилено. Основні засади університетської освіти намагалися зберегти до реформи 1920 року.

Архівні документи засвідчують те, що студенти разом із педагогами, чергували на перервах з метою забезпечення громадського порядку. Так, у Миколаївському учительському інституті студенти чергували на перервах у суміжному з вищим навчальним закладом училищі, беручи на себе функції вихователів. Це підтверджують матеріали протоколу №5 засідання педагогічної ради від 17 жовтня 1917 р.: «Принимая во внимание, что в настоящее время в училище состоят на штатной службе два учителя, из которых один призван на военную службу, что одному учителю, обреченному вдобавок большим количеством уроков, невозможно дежурить на всех переменах. Совет постановил предложить учителю высшего начального училища дежурить на переменах по мере возможности, воспитанникам же института вменить в обязанности на всех переменах быть с учениками». Необхідно зазначити, що не всі обов'язки студентського самоврядування виконувалися з бажанням та задоволенням. У післяобідню пору студенти не бажали виконувати обов'язки чергових по училищу. Проте педагогічна рада не ухвалила рішення зі зняття з них цього обов'язку. Бажання студентів виконувати керівну роль у ключових питаннях (розподіл стипендій, премій, небажання здійснювати поточну рутинну роботу) засвідчує певну незрілість органів студентського самоврядування того часу.

Студенти активно брали участь у політичному житті країни: об'єднувались у гуртки, були учасниками демонстрацій та страйків, воювали на боці різних армій.

Проведений аналіз засвідчує, що матеріальне положення студентства у 1917–1920 рр. було важким, адже значна кількість студентів лишало навчання заради заробітків.

Стипендій виплачували небагато. Були випадки, коли одну стипендію ділили між двома студентами для того, щоб охопити матеріальною допомогою більшу їх кількість. Керівництво вищих навчальних закладів здійснювало спроби полегшити ситуацію. У холодну пору року студентам безкоштовно давали чай, що підтверджує ухвала засідання педагогічної ради від 9 грудня 1917 року. Перед святами намагались видавати студентам грошову допомогу. Так, у протоколі педагогічної ради Миколаївського учительського інституту знаходимо ухвалу: «Выдать слушателям перед праздником Рождества Христова из специальных средств Института: мужчинам – 40 рублей и девушкам – 20 рублей безвозвратно, если позволит состояние специальных средств или возврат по получении казенных кредитов». Цікаво, що зі зміною влади продовжується святкування дат церковного календаря. Це знаходить відображення в архівних документах, але на засіданнях розглядаються питання викоринення ікон зі шкіл.

Не зважаючи на спроби покращити студентське життя, фінансування залишалось незадовільним, що ускладнювало процес здобуття освіти. Нестача коштів позначалась і на опаленні приміщень. Часто вищі навчальні заклади йшли на такий крок, як переривання занять у холодну пору року. Така перерва могла тривати з другої половини листопада до початку весни. У 1917–1920 рр. більшість студентів, які не отримували стипендію, повинні були вносити плату за навчання. Її збільшення у 1919 р. до 400 крб. за рік у інститутах та до 100 крб. за рік в училищах зумовило клопотання студентів про відміну внесення коштів, проте воно не задовольнялось внаслідок складних матеріальних умов. Переривати навчання у 1919 р. змушувала не лише бідність, а й потреба відбуття на військову службу та спалах захворюваності на тиф.

В архівних джерелах наявна інформація про те, як батьки розшукували дітей, надсилали телеграми із запитом до вищих навчальних закладів: «Сообщите: жив ли мой сын», але отримували відомості про загибель своїх дітей від тифу. Потрібно також зауважити, що вищі навчальні заклади у ті складні часи брали на себе витрати на поховання студентів та встановлення їм надгробних пам'ятників. Це підтверджує високий рівень моральності керівництва вищих навчальних закладів початку ХХ століття.

У березні 1919 р. радянський уряд почав процеси реформування вищої школи. 2 березня 1919 р. раднарком УСРР видав декрет «Про вступ до вищої школи» [5], де йшлося про правила прийому до вищих навчальних закладів, у яких зазначено про надання пільг після вступу на навчання робітників та селян. Деякий час не вимагались документи про отримання середньої освіти та не складались вступні випробування. Плату за навчання скасували, а студенти забезпечувались стипендією. З метою забезпечення якісної підготовки абітурієнтів введено спочатку нульові семестри (тримісячні підготовчі курси), а згодом – робітничі факультети.

Березень 1919 р. позначився прийняттям наркомосом УСРР рішення за демократизацію управління вищою школою. У постанові наркомосу № 8, що була опублікована 11 березня 1919 р., до структури управління вищим навчальним закладом було введено інститут комісарів, яких призначав наркомос. У постанові також йшлося про керівництво науковою, науково-навчальною і освітньою діяльністю вищого навчального закладу відповідними радами. Наукова рада повинна була опікуватись науково-дослідною діяльністю, науково-навчальна – навчальним процесом, а освітня – популяризацією знань серед населення, профорієнтаційною діяльністю через виставки, лекції, екскурсії тощо. Керівництво господарчою діяльністю здійснював господарчий комітет.

Якщо до факту реструктуризації університетів додати скасування наукових ступенів та вчених звань (що мало місце після декрету раднаркому від 18 травня 1919 р.), право балотуватися на посаду завідувача кафедри кожного громадянина, то питання розвитку науки за період 1917–1919 рр. підпадає під сумнів.

Аналізуючи студентську молодіжну активність вважаємо, що доцільно згадати про діяльність українських студентських громад наприкінці XIX – початку XX ст., метою яких був захист прав студентів та реалізація можливості навчання рідною мовою. І хоча численні виступи студентів, страйки, подання до органів влади призвели до призупинення їхньої діяльності до 1917 р., історія студентських організацій вплинула на функціонування студентського самоврядування постреволюційного періоду.

Дослідження Н. Химиці [7] розкриває значну участь молоді в українському військовому русі та творенні збройних сил УНР у 1917–1918 роках. Координована Головною студентською радою Києва агітаційна діяльність з українізації армії спонукала до участі молоді у формуванні вільнокозачих загонів, які трансформувались у національні міліційно-військові загопи та створення спілок і товариств молоді. Так, у Києві навесні 1917 р. було засновано військово-спортивне товариство «Січ», в Одесі – «Одеську Січ», Харкові – «Українську національну сотню», а у Сімферополі – «Союз молоді». Згадані організації складались із учнівської та студентської молоді віку 18–19 років. Діяльністю товариств керувала Всеукраїнська юнкерська спілка. Студенти були активними учасниками першого та другого Всеукраїнських військових з'їздів.

Аналіз архівних джерел та наукових досліджень засвідчив, що життя студентської молоді у 1917 р. було політизоване. Українська партія соціалістів-революціонерів (УПСР) та Українська соціал-демократична робітничка партія (УСДРП) мали значну підтримку серед студентських мас. Згадані партії обстоювали ідею автономії України у складі Росії, висловлювались за припинення війни та проти поневолення трудящих і використовували молодь для пропаганди власних ідей. «Братство самостійників» активно діяло серед студентських організацій Наддніпрянщини, і на відміну від УПСР та УСДРП, обстоювало незалежність української держави. Це братство утаємничувало свою діяльність і працювало під прикриттям «Юнацьких спілок», легальних об'єднань студентської, учнівської та робітничої молоді. 20–22 квітня 1917 р. у м. Києві було проведено Третю конференцію представників студентських організацій, де домінуючі позиції посіли УПСР та УСДРП. Відповідно в ухвалах конференції мали місце вимоги щодо припинення військових дій та автономію Української держави.

Яскравий вияв студентської національної активності спостерігаємо під час аналізу подій 16 (29) січня 1918 р., коли під ст. Крути відбулась битва національно свідомої молоді з червоною гвардією. Коли 500 юнкерів, 130 студентів та гімназистів [7], (за іншими відомостями – сотня Студентського куреня (приблизно 120 осіб), юнкери Першої української юнацької школи імені Б. Хмельницького з чисельністю понад 600 осіб, а також вільні козаки селищ Хороше Озеро та Кагарлик, курінь порятунку України, загін сотника Твердовського, українська міліція селища Пліски, бронепотяги Лощенка, Ярцева, Алмазіва та Самійленка) [8] прийняли бій із більшовицькою армією (яка за різними джерелами становила від 3000 до 4000 вояків) та зупинили ворога на декілька днів, що дало можливість укласти Брест-Литовський мирний договір, що за словами В. Улянича, зберіг молоду українську державність [8].

Потреба встановити більшовицьку владу зумовила необхідність взяти молодіжну активність під свій контроль. Шостий з'їзд РСДРП(б) у липні-серпні 1917 р. ухвалив резолюцію «Про спілки молоді», де висловив переконаність у необхідності створення самостійних організацій, невідривних від партії. Наслідком такої ухвали стало утворення гуртків та спілок молоді у Харкові, Луганську, Києві. У жовтні 1917 р. на конференції в Києві було затверджено програму та статут соціалістичної спілки робочої молоді «Третій Інтернаціонал». «Під впливом робітничого руху наприкінці дев'ятнадцятого та на початку двадцятого століть у країні активізувався студентський рух. Більшовицькі організації у вищих навчальних закладах допомогли партії згуртувати демократичне

студентство, пропагували ідеї марксизму» [6]. На думку професора В. Криворучка, альтернативні політичні сили (меншовики, есери, кадети) були зацікавлені у створенні альтернативної молодіжної організації, спільної за духом [4], тому що розглядали її як союзника та помічника.

Утворенню ЛКСМ України передувало створення РКСМ (Російського комуністичної спілки молоді) на першому Всеросійському з'їзді спілок робочої та селянської молоді 29 жовтня 1918 р. як наслідок діяльності гуртків, комітетів робочої молоді. Членом цієї організації «вважався будь-хто у віці від 14 до 23 років (пізніше до 28 років включно), хто визнавав Програму та Статут спілки, входив до однієї з його організацій, підкорявся постановам та сплачував членські внески» [4]. Цілями спілки була пропаганда комуністичних ідей, захист правових та економічних інтересів молоді, створення комуністичного інтернаціоналу молоді. Комсомольська спілка молоді була також активним учасником громадянської війни. У 1918–1920 рр. до лав червоної армії увійшли понад 75 тисяч комсомольців. Активні діячі комсомольського підпілля діяли в Одесі та Миколаєві.

З початку існування діяльність комуністичної спілки молоді була суворо регламентована старшими товаришами, навіть, до написання її Статуту, молоді не мала жодного стосунку, адже авторство приписують Н. Крупській. Окрім того, багато молодих людей «до кінця не розуміючи комунізм, намагалися бути у перших рядах його будівників. Старі і молоді приходили до усвідомлення, що минулий режим потрібно зруйнувати та побудувати досконаліше невідоме суспільство, а то й здійснити світову революцію» [4]. Юнацький максималізм у поєднанні з природним проявом активності змушували вступати до лав комсомольської організації.

У жовтні 1919 р., на другому з'їзді РКСМ, було ухвалено звернення до пролетарської молоді світу із закликом створити комуністичний інтернаціонал молоді (КІМ), а у листопаді того ж року, у м. Берліні було скликано Міжнародний юнацький конгрес, на якому було утворено міжнародну спілку.

Створення ЛКСМ України 26 червня 1919 р. на першому з'їзді комсомолу України значно вплинуло на організацію студентської активності. Ключовим моментом її становлення стало положення «Про роботу серед молоді», що було затверджено на восьмому з'їзді РКП (б) у 18–23 березня 1919 року. У положенні йшлося про те, що «комуністична робота серед молоді може бути успішною лише через самостійні організації, що йдуть під прапором комунізму, в яких молоді могла б проявити максимум самодіяльності, безумовно необхідної для її комуністичного виховання» [6]. На довгий період студентське самоврядування опиняється під ідеологічним тиском комсомольської організації, що хоча і декларувалась як самостійна, проте була приводним ремінем комунізму та обслуговувала ідеологічні інтереси комуністичної партії.

Таким чином, аналіз студентського самоврядування 1917–1919 рр. засвідчив наявність певних суперечностей у його становленні та розвитку: між потребою в отриманні освіти та неможливістю себе матеріально забезпечити під час навчання; між прагненням здобути освіту та бажанням бути активним учасником суспільно-політичних подій; між бажанням виконувати управлінські функції та небажанням брати на себе відповідальність за прийняті рішення; між потребою у керівництві та небажанням підкорюватися авторитетам; між прагненням керувати та невмінням грамотно здійснювати управління.

Аналіз періоду 1917–1919 рр. засвідчив, що для розвитку студентського самоврядування у вищих навчальних закладах були наявні наступні передумови. *Соціально-економічні*: прагнення студентів до здобуття вищої освіти з метою забезпечення більш якісного життя; висока активність у зв'язку з політичною ситуацією у країні. *Освітньо-виховні*: зростання кількості вищих навчальних закладів; доступність вищої освіти для

широких верств населення. *Соціально-психологічні*: потреби студентів у належності до значущої групи; у спілкуванні; у визнанні, коли студент є лідером і здійснює схвалювану групою поведінку.

Використані літературні джерела

1. Subtelny Orest Ukraine: A History. – Toronto: University of Toronto Press, 1988. – 888 p.
2. Вища школа Української РСР (1917–1967 рр.): у 2-х частинах [Текст] / за ред. В. І. Пітова; В. І. Пітов. – К.: Вид-во Київського університету, 1967. – Ч. 1.: 1917–1945 рр. – 395 с.
3. Історія Української РСР: у 8 т., 10 Кн. [Текст] / Ю. Ю. Кондуфор, І. І. Артеменко, Б. М. Бабій, П. І. Багрій, І. К. Білодід, П. П. Гудзенко, В. І. Клоков, Б. П. Ковалевський, Ф. Є. Лось, І. М. Мельникова, І. І. Мінц, О. Г. Мітюков, О. Л. Нарочицький, Д. П. Пойда, Б. О. Рибаків, Р. Г. Симоненко, І. С. Слабеев, С. Сохань, М. І. Супруненко, В. П. Чугайов, В. І. Юрчук. – Т. 4.: Україна в період імперіалізму (1900–1917). – К.: Наукова думка. – 1978. – 530 с.
4. *Криворученко В. К.* Комсомолу 90. Каким и зачем он был: уроки из его истории / В. К. Криворученко // Молодежь и инновационное развитие России. – М., 2008. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://komsomol-100.clan.su/publ/v_k_krivoruchenko_komsomolu_90_kakim_i_zachem_on_byl_uroki_iz_ego_istorii/3-1-0-234
5. Культурне будівництво в Українській РСР: збірник документів: в 2 т. – Т. 1. – К.: Держполітвидав УРСР, 1959. – С. 35.
6. Протоколы и стенографические отчёты съездов и конференций коммунистической партии Советского Союза. – М.: Государственное издание политической литературы, 1959. – 436 с.
7. *Химиця Н. О.* Участь молоді в українському військовому русі і творенні збройних сил УНР (березень 1917-квітень 1918 р.) [Текст]: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 20.02.22 / Н. О. Химиця. – Львів, 2003. – 21 с.
8. *Улянич В.* Правда про бій під Крутами / В. Улянич // Воєнна історія. – 2008. – № 1 (37). – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://warhistory.ukrlife.org/1_08_2.html

Bibliography

1. Subtelny Orest Ukraine: A History. – Toronto: University of Toronto Press, 1988. – 888 p.
2. Vyshcha shkola Ukrainskoi RSR (1917–1967 rr.): u 2-kh chastynakh [Tekst] / za red. V. I. Pitova; V. I. Pitov. – K.: Vyd-vo Kyivskoho universytetu, 1967. – Ch. 1.: 1917–1945 rr. – 395 s.
3. Istoriiia Ukrainskoi RSR: u 8 t., 10 Kn. [Tekst] / Yu. Yu. Kondufor, I. I. Artemenko, B. M. Babii, P. I. Bahrii, I. K. Bilodid, P. P. Hudzenko, V. I. Klokov, B. P. Kovalevskiy, F. Ye. Los, I. M. Melnykova, I. I. Mints, O. H. Mitiukov, O. L. Narochytskyi, D. P. Poida, B. O. Rybakov, R. H. Symonenko, I. S. Slabieiev, S. Sokhan, M. I. Suprunenko, V. P. Chuhaiov, V. I. Yurchuk. – T. 4.: Ukraina v period imperializmu (1900–1917). – K.: Naukova dumka. – 1978. – 530 s.
4. *Kryvoruchenko V. K.* Komsomolu 90. Kakym y zachem on byl: uroky yz eho ystorry / V. K. Kryvoruchenko // Molodëzh y ynnovatsyonnoe razvytye Rossyy. – M., 2008. – [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: http://komsomol-100.clan.su/publ/v_k_krivoruchenko_komsomolu_90_kakim_i_zachem_on_byl_uroki_iz_ego_istorii/3-1-0-234
5. Kulturne budivnytstvo v Ukrainskii RSR: zbirnyk dokumentiv: v 2 t. – T. 1. – K.: Derzhpolityvdav URSR, 1959. – S. 35.
6. Protokoly y stenohrafycheskye otchëty sez dov y konferentsyi kommunystycheskoi partyy Sovetskoho Soiuza. – M.: Hosudarstvennoe yzdanye polytycheskoi lyteratury, 1959. – 436 s.
7. *Khymytsia N. O.* Uchast molodi v ukrainkomu viiskovomu rusi i tvorenni zbroinykh syl UNR (berezen 1917-kviten 1918 r.) [Tekst]: avtoref. dys. ... kand. ist. nauk: 20.02.22 / N. O. Khymytsia. – Lviv, 2003. – 21 s.
8. *Ulianych V.* Pravda pro bii pid Krutamy / V. Ulianych // Voienna istoriia. – 2008. – № 1 (37). – [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: http://warhistory.ukrlife.org/1_08_2.html